

Регіональна економіка

УДК 332.1

Савчук Дмитро Михайлович

аспірант кафедри менеджменту

та публічного управління

Тернопільського національного економічного університету

Савчук Дмитрий Михайлович

аспирант кафедры менеджмента

и публичного управления

Тернопольского национального экономического университета

Savchuk Dmytro

Post-Graduate Student of the Department of Management

and Public Administration of the

Ternopil National Economic University

**МЕХАНІЗМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНИМ І СОЦІАЛЬНИМ
РОЗВИТКОМ ГРОМАДИ З УРАХУВАННЯМ НЕОБХІДНОСТІ
ЗБАЛАНСУВАННЯ ІНТЕРЕСІВ ЙОГО СУБ'ЄКТІВ
МЕХАНИЗМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ
ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ УПРАВЛЕНИЕ
ЭКОНОМИЧЕСКОГО И СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА
С УЧЕТОМ НЕОБХОДИМОСТИ СБАЛАНСИРОВАНИЯ
ИНТЕРЕСОВ ЕГО СУБЪЕКТОВ
MECHANISMS OF IMPROVING THE INSTITUTIONAL
SUPPORT OF ECONOMIC AND SOCIAL DEVELOPMENT OF THE
COMMUNITY WITH THE IMPORTANCE OF THE NECESSITY OF
BALANCING INTERESTS OF ITS SUBJECTS**

Анотація. В статті з'ясовані основні механізми удосконалення інституційного забезпечення управління економічним і соціальним розвитком громади. В результаті виокремлено наступні складові: створення сприятливого інвестиційного клімату, розроблення громадами якісних проєктів для фінансування, вироблення механізму надання безоплатних медичних послуг, удосконалення міжрегіонального співробітництва громад, розширення повноважень громад щодо земель за межами населених пунктів.

Проаналізований сьогоденний стан та можливі економічні і соціальні досягнення при розширенні повноважень об'єднаних територіальних громад у сфері земельних відносин. Із чого було з'ясовано, що сьогодні в Україні громади здійснюють свої повноваження тільки у межах населених пунктів та не можуть вирішувати питання у сфері земельних відносин за їх межами. Такий стан справ обмежує можливості органів місцевого самоврядування здійснювати управління, спричинює неефективне використання земельних ресурсів за межами населених пунктів, ускладнює розвиток громад та зменшує їх матеріальну основу і це негативно складається для соціального розвитку.

Крім цього, автор у статті схематично відобразив навіщо розширювати повноваження об'єднаних територіальних громад у сфері земельних відносин. Із чого було виділено, що громади стають ще більш ефективними, бо отримують можливість планувати розвиток усіх своїх територій та збільшується фінансова спроможність (з'являється можливість впливати на розмір плати за землю на своїй території).

Також у статті автором проведено дослідження відносно основних плюсів та мінусів об'єднання територіальних громад (враховуючи думки практиків-експертів). Із чого було виявлено, що основними труднощами при управлінні об'єднаними територіальними громадами є недосконале

законодавство, низький кадровий потенціал та відсутність достатніх повноважень у сфері земельних ресурсів.

Ключові слова: *територіальна громада, соціальний розвиток, ресурсне забезпечення, організаційне забезпечення, адміністративно-територіальна реформа.*

Аннотація. *В статье выяснены основные механизмы совершенствования институционального обеспечения управления экономическим и социальным развитием общества. В результате выделены следующие составляющие: создание благоприятного инвестиционного климата, разработка общинами качественных проектов для финансирования, выработки механизма предоставления бесплатных медицинских услуг, совершенствование межрегионального сотрудничества общин, расширение полномочий общин относительно земель за пределами населенных пунктов.*

Проанализирован сегодняшнее состояние и возможные экономические и социальные достижения при расширении полномочий объединенных территориальных общин в сфере земельных отношений. С чего было выяснено, что сегодня в Украине общины осуществляют свои полномочия только в пределах населенных пунктов и не могут решать вопросы в сфере земельных отношений за их пределами. Такое положение дел ограничивает возможности органов местного самоуправления осуществлять управление, вызывает неэффективное использование земельных ресурсов за пределами населенных пунктов, затрудняет развитие общин и уменьшает их материальную основу и это негативно складывается для социального развития.

Кроме этого, автор в статье схематично отразил за чем расширять полномочия объединенных территориальных общин в сфере земельных отношений. С чего было выделено, что общины становятся

еще более эффективными, потому что получают возможность планировать развитие всех своих территорий и увеличивается финансовая состоятельность (появляется возможность влиять на размер платы за землю на своей территории).

Также в статье автором проведено исследование относительно основных плюсов и минусов объединения территориальных общин (учитывая мнения практиков-экспертов). С чего было выяснено, что основными трудностями при управлении объединенными территориальными общинами является несовершенное законодательство, низкий кадровый потенциал и отсутствие достаточных полномочий в сфере земельных ресурсов.

Ключевые слова: *территориальная община, социальное развитие, ресурсное обеспечение, организационное обеспечение, административно-территориальная реформа.*

Summary. *The article outlines the main mechanisms for improving the institutional management of economic and social development of the community. As a result, the following components have been identified: creating a favorable investment climate, developing community-based quality projects for financing, developing a mechanism for providing free medical services, improving inter-regional cooperation of communities, expanding community powers over land outside settlements.*

The present state and possible economic and social achievements with the expansion of powers of the united territorial communities in the field of land relations are analyzed. From what it became clear that today in Ukraine, communities exercise their powers only within the settlements and can not solve issues in the field of land relations outside their borders. This state of affairs limits the ability of local self-government bodies to manage, causes ineffective use of land resources outside settlements, complicates the development of

communities and reduces their financial basis and negatively forms social development.

In addition, the author in the article schematically reflected why expanding the powers of united territorial communities in the field of land relations. It has been highlighted that communities are becoming even more effective as they are able to plan the development of all their territories and increase their financial capacity (there is an opportunity to influence the size of land payments on their territory).

Also, in the article the author conducted research on the main advantages and disadvantages of the association of territorial communities (taking into account the views of expert practitioners). From which it was clarified that the main difficulties in managing the united territorial communities are imperfect legislation, low staffing capacity and lack of sufficient powers in the field of land resources.

***Key words:** territorial community, social development, resource support, organizational support, administrative and territorial reform.*

Постановка проблеми. Реформа місцевого самоврядування стосується багатьох сфер в управлінні держави. Саме тому чітке розуміння основних механізмів удосконалення інституційного забезпечення управління економічним і соціальним розвитком громади є важливою теоретико-методологічною засадою. Під децентралізацією розуміється передача значних повноважень та бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування, в результаті чого більше повноважень мали ті органи, які ближче до людей, де такі повноваження можна реалізовувати найуспішніше.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням соціально-економічного розвитку територіальних утворень займається багато науковців та практиків:

- у роботі [1] Розенфельдом Ю. Н. проаналізовані основні проблеми удосконалення правового регулювання місцевого самоврядування в Україні;
- Негода В.А. дав визначення територіальної громади як первинного суб'єкта муніципальної влади зроблено у [2];
- у роботі [3] Джеймсом Мідглі та Мішель Лівермор досліджено місцевий економічний розвиток: наслідки для практики громадської соціальної роботи;
- щодо впливу економічної кризи на соціальну нерівність у громадах сказано Моліна М.Е. [4];
- основні напрямки змін територіальної організації влади досліджував Ганущак Ю.І. та Куйбіда В.С. [5];
- Баймуратов М. А. та Григорьев В. А. досліджували актуальні проблеми становлення і розвитку України у розрізі муніципальної влади [6];
- про стратегічне планування місцевого розвитку сказано авторами Берданова О.В., Вакуленко В.М. [7].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). *Метою дослідження є виявлення механізмів удосконалення інституційного забезпечення управління економічним і соціальним розвитком громади.*

Для досягнення поставленої мети визначено такі наукові завдання:

1. Провести комплексний аналіз основних механізмів активізації економічного потенціалу громади.
2. Провести комплексний аналіз можливих економічних і соціальних досягнень при розширенні повноважень об'єднаних територіальних громад у сфері земельних відносин.
3. Враховуючи думки експертів провести дослідження щодо основних плюсів та мінусів об'єднання територіальних громад.

Виклад основного матеріалу. Одним із найбільш складних і актуальних завдань на шляху демократизації суспільно-політичного життя України є реформування системи місцевого самоврядування. Зв'язок між демократією та місцевим самоврядуванням є очевидним. Демократія неможлива без місцевого самоврядування, на що одностайно вказують дослідники цієї проблеми [8]. Система органів місцевого самоврядування є одним з найважливіших елементів і показників демократизації суспільства [2]. Важко не погодитись із твердженням, що ключовою ознакою демократії є наявність у державі ефективної моделі місцевого самоврядування [9]. Необхідність пошуку ефективної моделі місцевого самоврядування змушує звернутись до концептуальних схем визначення сутності досліджуваного явища, базовим поняттям якого є територіальна громада.

Щодо основних механізмів активізації економічного потенціалу громади, то ми визначили, що до механізмів активізації економічного потенціалу громади як інструменту вирішення проблем соціального розвитку можна віднести: необхідність формування спроможних об'єднаних територіальних громад, створення сприятливого інвестиційного клімату, розроблення громадами якісних проектів для фінансування, вироблення механізму надання безоплатних медичних послуг, удосконалення міжрегіонального співробітництва громад та розширення повноважень громад щодо земель за межами населених пунктів.

Сьогодні в Україні громади здійснюють свої повноваження тільки у межах населених пунктів та не можуть вирішувати питання у сфері земельних відносин за їх межами. Такий стан справ обмежує можливості органів місцевого самоврядування здійснювати управління, спричинює неефективне використання земельних ресурсів за межами населених

пунктів, ускладнює розвиток громад та зменшує їх матеріальну основу і це негативно складається для соціального розвитку.

На разі, відповідно до статті 122 Земельного кодексу України повноваження щодо передачі у власність або користування земельних ділянок за межами та в межах населеного пункту розподілені таким чином: 1) сільські, селищні, міські ради передають земельні ділянки у власність або у користування із земель комунальної власності відповідних територіальних громад для всіх потреб; 2) Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні, районні ради – з відповідних земель спільної власності територіальних громад для всіх потреб; 3) районні державні адміністрації на їхній території передають земельні ділянки із земель державної власності, у власність або у користування у межах сіл, селищ, міст районного значення для всіх потреб та за межами населених пунктів для ведення водного господарства, будівництва об'єктів, пов'язаних з обслуговуванням жителів територіальної громади району; 4) Центральний орган виконавчої влади з питань земельних ресурсів у галузі земельних відносин та його територіальні органи передають земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної власності, крім випадків, визначених частиною восьмою цієї статті, у власність або у користування для всіх потреб; 5) обласні державні адміністрації на їхній території передають земельні ділянки із земель державної власності у власність або у користування в межах міст обласного значення та за межами населених пунктів, а також земельні ділянки, що не входять до складу певного району, або у випадках, коли районна державна адміністрація не утворена, для всіх потреб [10].

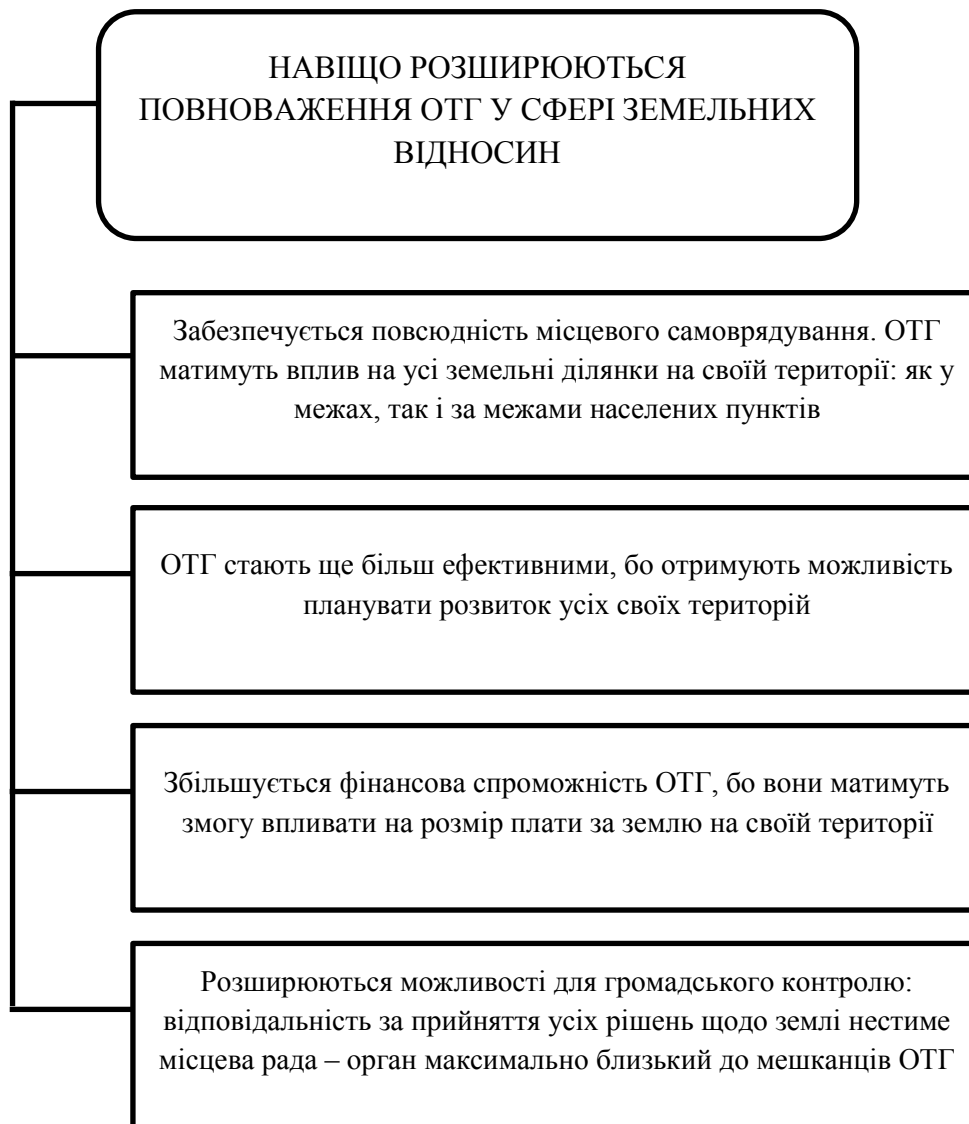
У разі прийняття закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо управління земельними ресурсами в межах території об'єднаних територіальних громад» дозволить розширити повноваження органів місцевого самоврядування у галузі земельних відносин, надасть

сільським, селищним та міським радам об'єднаних територіальних громад повноваження з управління землями в межах території відповідних територіальних громад.

За даними групи фінансового моніторингу Центрального офісу реформ при Мінрегіоні, плата за землю займає майже 15% у структурі надходжень до загального фонду місцевих бюджетів, а в надходженнях місцевих податків і зборів – понад 50%. Експерти зазначають, що прийняття законопроекту надасть змогу об'єднаним територіальним громадам значно розширити базу оподаткування за рахунок плати за земельні ділянки та потенційно збільшити надходження до бюджету. Також положення даного законопроекту позитивно вплинуть на продовження процесу об'єднання територіальних громад і реалізацію одного з базових принципів місцевого самоврядування – принципу повсюдності місцевого самоврядування [11]. Ми вважаємо, що під час втілення принципу повсюдності місцевого самоврядування слід було б повніше врахувати наявні реалії. Йдеться про існування зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення (території, що найбільше постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи), в яких постійне перебування населення заборонене і навіть тимчасовий доступ на територію зон суворо контролюється. На цих територіях, отже, не повинно існувати і територіальних громад, які здійснюють місцеве самоврядування. Ми вважаємо, виправданим і навіть необхідним було б встановлення винятку із принципу повсюдності місцевого самоврядування для цих територій.

Схематично можемо відобразити для чого розширюються повноваження об'єднаних територіальних громад у сфері земельних відносин (Рис.1).

Рис. 1. Розширення повноважень ОТГ у сфері земельних відносин

Тому ми вважаємо, що розширення повноважень у сфері земельних відносин є одним із механізмів активізації економічного потенціалу громади, оскільки збільшить фінансова спроможність об'єднаних територіальних громад через їхню змогу впливати на розмір плати за землю на своїй території.

З метою прогнозування перспектив розвитку подальшого процесу адміністративно-територіальної реформи ми запропонували фахівцям і одночасно практикам у сфері місцевого самоврядування дати оцінку з

переліку питань, представлених для опрацювання щодо досліджуваної теми.

Експертами з проблематики об'єднання територіальних громад виступили: голова Васильковецької об'єднаної територіальної громади Гайдаш Андрій Володимирович, голова Скала-Подільської об'єднаної територіальної громади Мирончук Віктор Павлович та голова Заводської об'єднаної територіальної громади Павлінська Людмила Романівна.

В експертному висновку було два запитання, зокрема:

1. З якими труднощами, на Вашу думку, зустрічаються керівники об'єднаних територіальних громад?
2. Що, на Вашу думку, необхідно змінити в законодавстві з питань діяльності об'єднаних територіальних громад?

Голова Васильковецької об'єднаної територіальної громади Гайдаш Андрій Володимирович виділив наступні труднощі із якими зустрічаються керівники громад:

- a) невідповідність законодавства щодо діяльності ОТГ сучасним вимогам їх розвитку;
- b) вплив райдержадміністрацій і облдержадміністрацій (в т.ч. і неформальний) на рішення, які приймаються громадою;
- c) невміння та небажання людей працювати в нових умовах розвитку органів місцевого самоврядування;
- d) перекладання видаткової частини органів державного управління на громади у сфері забезпечення видатків передбачених Державним бюджетом.
- e) відсутність достатніх повноважень у сфері земельних ресурсів.

Голова Скала-Подільської об'єднаної територіальної громади Мирончук Віктор Павлович виділив наступні труднощі із якими зустрічаються керівники громад:

- a) на сьогодні об'єднані територіальні громади не мають достатніх повноважень для повноцінної діяльності на своїй території щодо забезпечення якісного виконання органами місцевого самоврядування їх завдань у сфері земельних ресурсів;
- b) низький рівень інформованості населення про реформу.

Голова Заводської об'єднаної територіальної громади Павлінська Людмила Романівна виділила наступні труднощі із якими зустрічаються керівники громад:

- a) кадровий потенціал;
- b) низький рівень інформованості населення про реформу
- c) відсутність участі громадськості в житті ОТГ, відсутність організацій громадського суспільства;
- d) недосконале законодавство;
- e) високий рівень трудової міграції, як наслідок відсутність активної молоді та вимирання села.

Таблиця 1

Труднощі при управлінні об'єднаними територіальними громадами

Труднощі, які виникають у керівників об'єднаних територіальних громад	Автор експертного висновку
Недосконале законодавство.	А.В. Гайдаш Л.Р. Павлінська
Вплив райдержадміністрацій і облдержадміністрацій (в т. ч. і неформальний) на рішення, які приймаються громадою.	А.В. Гайдаш
Низький кадровий потенціал.	А.В. Гайдаш Л.Р. Павлінська
Перекладання видаткової частини органів державного управління на громади у сфері забезпечення видатків передбачених Державним бюджетом.	А.В. Гайдаш
Відсутність достатніх повноважень у сфері	В.П. Мирончук

земельних ресурсів.	А.В. Гайдаш
Низький рівень інформованості населення про реформу.	В.П. Мирончук Л.Р. Павлінська
Відсутність участі громадськості в житті ОТГ та відсутність організацій громадського суспільства.	Л.Р. Павлінська

Щодо внесення змін у законодавство з питань діяльності об'єднаних територіальних громад, то голова Васильковецької ОТГ Андрій Володимирович Гайдаш виділив наступне:

- а) визначити кінцевий термін проведення децентралізації в Україні (чим довше існуватиме сучасний стан реформи, тим менша імовірність її успішної реалізації);
- б) законодавчо врегулювати відносини між державними органами та громадами у сфері їх діяльності;
- с) завершити процес передачі земель поза межами населених пунктів від держави громадам до того, коли вже буде роздана вся земля органами Держгоскадастру.

Голова Скала-Подільської ОТГ Мирончук Віктор Павлович виділив наступне щодо внесення змін у законодавство:

- а) внести зміни до Земельного кодексу щодо «передачі земельних ділянок сільського господарського призначення державної власності у комунальну власність об'єднаних громад», так , як на сьогоднішній відповідно до Розпорядження Прем'єр- міністра з 1 лютого 2018 року дані земельні ділянки повинні передаватися тільки з погодженням об'єднаних громад, але механізму передачі немає.
- б) прийняти ВР законопроект №2489 «Про службу в органах місцевого самоврядування», який передбачає більш конкретні шляхи підходу до професійності службовців місцевого самоврядування (кадровий потенціал, навчання, підвищення кваліфікації, заробітна плата), в тому числі чітко розмежовує діяльність службовців і виборних

посадових осіб місцевого самоврядування, підвищує престиж служби в ОМС (співвідношення рангів до військових звань, вислуга років, категорії і інше.)

Щодо внесення змін у законодавство з питань діяльності об'єднаних територіальних громад, то голова Заводської об'єднаної територіальної громади Павлінська Людмила Романівна зазначила:

- a) удосконалити можливість розпоряджатися землями за межами населеного пункту;
- b) передача функцій виготовлення закордонних паспортів ЦНАПам ОТГ, як наслідок можливість заробляти місцевим бюджетам додаткові кошти, надання жителям громади якісних адміністративних послуг;
- c) удосконалити бюджетне законодавство в частині передачі функцій (діти м. Чорткова займаються в Заводській школі мистецтв, а Чортківська міська рада відмовляється повертати кошти за навчання цих дітей. Аналогічно відвідування садочків).

Таблиця 2

Рекомендації стосовно внесення змін у законодавство щодо об'єднання територіальних громад

Рекомендації щодо внесення змін у законодавство	Автор експертного висновку
Визначити кінцевий термін проведення децентралізації в Україні.	А.В. Гайдаш
Законодавчо врегулювати відносини між державними органами та громадами у сфері їх діяльності.	А.В. Гайдаш
Удосконалити можливість розпоряджатися землями за межами населеного пункту.	А.В. Гайдаш В.П. Мирончук Л.Р. Павлінська

Прийняти ВР законопроект №2489 «Про службу в органах місцевого самоврядування», який передбачає більш конкретні шляхи підходу до професійності службовців місцевого самоврядування.	В.П. Мирончук
Передача функцій виготовлення закордонних паспортів ЦНАПам ОТГ.	Л.Р. Павлінська
Удосконалити бюджетне законодавство в частині передачі функцій.	Л.Р. Павлінська

Таким чином, можна стверджувати, що як видно з табл.1., основними труднощами при управлінні об'єднаними територіальними громадами є недосконале законодавство, низький кадровий потенціал та відсутність достатніх повноважень у сфері земельних ресурсів (А. В. Гайдаш, Л. Р. Павлінська, В. П. Мирончук). Основним щодо внесення змін у законодавство (табл. 2) для усіх опитаних експертів була вимога відносно можливості розпоряджатися землями за межами населеного пункту (А.В. Гайдаш, В.П. Мирончук, Л.Р. Павлінська).

Висновки з даного дослідження. Отже, ми провели комплексний аналіз основних механізмів удосконалення інституційного забезпечення управління економічним і соціальним розвитком громади і визначили основний їхній вплив.

Також ми вважаємо, що розширення повноважень у сфері земельних відносин є одним із основних механізмів активізації економічного потенціалу громади, що дозволить розширити повноваження органів місцевого самоврядування у галузі земельних відносин, надасть сільським, селищним та міським радам об'єднаних територіальних громад повноваження з управління землями в межах території відповідних територіальних громад.

Крім цього, дану думку підтвердили висновки експертів, які вважають, що можливість розпоряджатися землями за межами населених пунктів збільшить фінансову спроможність об'єднаних територіальних

громад через їхню згоду впливати на розмір плати за землю на своїй території.

Література

1. Розенфельд Ю. Н. Проблеми удосконалення правового регулювання місцевого самоврядування в Україні. — Х.: Ін-т державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України. - 2004. - С. 121-122.
2. Негода В.А. Децентралізація влади. Цього року Україна відкрила реальні можливості для розбудови місцевого самоврядування. 2015. Дата оновлення: 03.12.2015. URL: <http://decentralization.gov.ua/news/item/id/1006> (дата звернення: 20.01.2018).
3. James Midgley, Michelle Livermore.(1998).Social Capital and Local Economic Development: Implications for Community Social Work Practice. Journal of Community Practice volume 5 issue 1-2 on pages 29 to 40.
4. Máximo Ernesto Jaramillo Molina. (2015). The Effects of Economic Crises on Social Inequality. The International Journal of Interdisciplinary Social and Community Studies volume9 issue 2 on pages 13 to 31.
5. Ганущак Ю.І., Куйбіда В.С. Територіальна організація влади: Напрямки змін / [Монографія]. – Львів: Видавництво «Астролябія», 2013. – 166 с.
6. Баймуратов М. А., Григорьев В. А. Муниципальная власть: актуальные проблемы становления и развития в Украине [Текст]— Одеса : Юридична література, 2003. — С. 104.
7. Берданова О.В, Вакуленко В.М. Стратегічне планування місцевого розвитку. Практичний посібник / Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO. – К. : ТОВ «Софія-А». – 2012. – 215 с.

8. Мороз О.Ю. Територіальна громада: сутність, становлення та сучасні українські реалії / Науковий вісник. - 2008. - №2. - С. 18.
9. Михайлишин Л. М. Місцеве самоврядування в Україні: виникнення, розвиток та сучасні проблеми / зб. наук. пр. 2005. № 9. — Львів : ЛРІДУ НАДУ. - С. 391.
10. Органи місцевого самоврядування хочуть розпоряджатися землями за межами населених пунктів [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://khersonska.land.gov.ua/органи-місцевого-самоврядування-хоч/>
11. Питання землі залишається відкритим / Децентралізація надає можливості [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://decentralization.gov.ua/news/7455>

References

1. Rozenfeld Yu. N. (2004) Problemy udoskonalennia pravovoho rehuliuвання mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini. — X.:In-t derzhavnoho budivnytstva ta mistsevoho samovriaduvannia APrN Ukrainy, 121-122.
2. Nehoda V.A. (2015) Detsentralizatsiia vlady. Tsoho roku Ukraina vidkryla realni mozhlyvosti dlia rozbudovy mistsevoho samovriaduvannia. Retrieved from: <http://decentralization.gov.ua/news/item/id/1006>
3. James Midgley, Michelle Livermore.(1998). Social Capital and Local Economic Development: Implications for Community Social Work Practice. Journal of Community Practice volume 5 issue 1-2 on pages 29 to 40.
4. Máximo Ernesto Jaramillo Molina. (2015). The Effects of Economic Crises on Social Inequality. The International Journal of Interdisciplinary Social and Community Studies volume 9 issue 2 on pages 13 to 31.

5. Hanushchak Yu.I., Kuibida V.S. (2013) Terytorialna orhanizatsiia vlady: Napriamky zmin / [Monohrafiia]. – Lviv: Vydavnytstvo «Astroliabiia», – 166 s.
6. Baimuratov M. A., Hryhorev V. A. (2003) Munytsypalnaia vlast: aktualnye problemy stanovleniia y razvytiia v Ukrainy [Tekst]— Odesa : Yurydychna literatura, — S. 104.
7. Berdanova O.V, Vakulenko V.M (2012). - Stratehichne planuvannia mistsevoho rozvytku. Praktychnyi posibnyk / Shveitsarsko-ukrainskyi proekt «Pidtrymka detsentralizatsii v Ukraini – DESPRO. – K.: TOV «Sofyia-A». – 215 s.
8. Moroz O.Iu.(2008) Terytorialna hromada: sutnist, stanovlennia ta suchasni ukrainski realii / Naukovyi visnyk. - №2. - S.18.
9. Mykhailyshyn L. M. (2005) Mistseve samovriaduvannia v Ukraini: vynykennia, rozvytok ta suchasni problemy / zb. nauk. pr. № 9. — Lviv: LRIDU NADU. - S. 391.
- 10.Orhany mistsevoho samovriaduvannia khochut rozporiadzhatysia zemliamy za mezhamy naselenykh punktiv [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu: <http://khersonska.land.gov.ua/orhany-mistsevoho-samovriaduvannia-khoch/>
- 11.Pytannia zemli zalyshaietsia vidkrytym,-Detsentralizatsiia nadaie mozhlyvosti/ [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu: <http://decentralization.gov.ua/news/7455>